

KS. EDWARD WASILEWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

edwasil@poczta.onet.pl

Ekshortacje pastoralne – klucz do kwerendy homiletycznej

W opracowaniach patrystycznych do najczęściej stosowanych metod badawczych należy metoda addycyjna, zwana też kumulacyjną, opierająca się na zebraniu kluczowych wypowiedzi związanych z obroną tematyką. Materiał źródłowy w formie fiszek (kartek) staje się przedmiotem szczegółowej analizy semantyczno-treściowej, owocami której jest wydzielenie określonych grup problemowych będących podstawą planu pracy. Analiza materiału źródłowego o profilu pastoralnym ujawniła stosowany z reguły model nauczania oparty na dwóch kolejnych etapach: na pouczeniach teoretyczno-doktrynalnych oraz na formułowanych na ich podstawie postulatach o charakterze prakseologicznym. Przy rekonstrukcji określonego programu pracy duszpasterskiej istotne znaczenie posiadały te drugie. Postanowiono określić je wspólnym mianem „ekshortacji pastoralnych”. To nowe kryterium kwerendy w zróżnicowanej formie zastosowane zostało przez trzech badaczy w aplikacji do dzieł św. Ambrożego, św. Leona Wielkiego oraz św. Grzegorza Wielkiego. W niniejszym opracowaniu próby te zostaną przedstawione i omówione z uwzględnieniem ich aplikacji do kwerendy homiletycznej.

1. W poszukiwaniu nowej formy kwerendy

Punktem wyjścia było ambitne zamierzenie badawcze podjęte przez ks. Jerzego Pałuckiego, zmierzające do rekonstrukcji programu pracy duszpasterskiej św. Ambrożego w oparciu o wszystkie jego pisma. Należy przypomnieć, że dzieła Ambrożego zostały wydane w 24 tomach¹. Jest to dorobek niezwykle obszerny objętościowo i bogaty treściowo oraz zróżnicowany tematycznie. Ambroży korzystał z autorów greckich, w tym szczególnie z pism Atanazego Wielkiego, Bazylego Wielkiego, Dydyma Aleksandryjskiego, Cyryla Jerozolimskiego, Grzegorza z Nazjanzu oraz Filona Aleksandryjskiego². Z predylekcją stosował egzegezę alegoryczną. Analiza jego dzieł przy stosowaniu tradycyjnej metody byłaby niezwykle żmudna i pracochłonna. Autor postanowił więc obrąć jako podstawową bazę źródłową praktyczne postulaty wyrażone w formie ekshortatywno-imperatywnej. Wyniki swych badań opublikował w pracy *Święty Ambroży jako duszpasterz w świetle ekshortacji pastoralnych* (Lublin 1996), do której będziemy się odwoływać w dalszej części niniejszego opracowania.

Pierwsza kwestia dotyczy określenia „ekshortacje pastoralne”. Deklaracje autora w tej sprawie nie są do końca jednoznaczne. Wiąże się to z oznaczeniem adresatów, do których ekshortacje są kierowane. Mając na uwadze grono wiernych, określa je jako „wezwania, apele, zachęty, nakazy oraz zakazy”³. Dalej poszerza ten zakres, pisząc: „W pracy posłużono się terminem «ekshortacja», który – w zależności od treści oraz od ich adresatów w konkretnej grupie – oznacza różnego rodzaju wezwania, apele, zachęty czy nakazy. Nie są one jedynie wypowiedziami w formie imperatywu, gdyż np. do biskupów czy cesarzy nie zawsze wypadało stosować imperatyw. Stąd niektóre wezwania przybierały formę postulującą, która np. wyrażała się w formie *convenit* czy też w formie pytania. Jako ekshortacje traktujemy także zwroty typu *debet*, *non decet*, *licet*, które jednoznacznie wskazują na to, czego Ambroży oczekiwał od swych

¹ Por. *Opera Omnia di Sant'Ambrogio*, t. 1–24, Milano 1979–1991.

² Por. F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin–Lublin 2009, s. 293.

³ J. Pałucki, *Święty Ambroży jako duszpasterz w świetle ekshortacji pastoralnych*, Lublin 1996, s. 6.

wiernych. Dlatego wydaje się zasadnym uwzględnić nie tylko ekshortacje kierowane wprost, czyli czasownikowe, ale biorąc pod uwagę metodę podawczą Ambrożego, także te jego wypowiedzi, które są wezwaniami kierowanymi bezpośrednio do adresatów. Nasz autor zwykł swe wezwania motywować przykładami biblijnymi. Za ekshortacje uznano zatem również te wezwania, które nie mają co prawda czasownika wzywającego, a wskazują na postawy biblijnych postaci stawianych jako wzór do naśladowania. W niniejszym opracowaniu brane są pod uwagę zarówno jedne, jak i drugie ekshortacje, jednak te klasyczne posłużyły jako wstęp do każdego paragrafu czy punktu⁴. Cały rozdział drugi omawiającej pracy *Prezentacja ekshortacji pastoralnych w aspekcie podmiotowym i przedmiotowym* poświęcony jest nie tyle prezentacji ekshortacji (które autor w formie haseł zamieszcza w tytułach paragrafów), ile omówienia różnych grup społecznych, do których są one kierowane. Mając na uwadze adresatów ekshortacji, Pałucki wylicza pięć następujących podmiotów: duchowni, dziewice i wdowy, małżonkowie i rodzice, władcy, wyznawcy innych religii oraz heretycy. W rozdziale trzecim, odstępując od wcześniej przyjętego kryterium podziału, rekonstruuje ambrożyjski program drogi doskonalenia chrześcijańskiego skierowany do wszystkich wiernych jako jednego podmiotu ekshortacji. Nie podaje przy tym żadnego zestawu ekshortacji w aspekcie przedmiotowym, lecz poprzestaje na zacytowaniu łacińskiego tekstu kluczowych apeli duszpasterskich św. Ambrożego. W narracji rozdziału piątego *Charakterystyka duszpasterskiej działalności św. Ambrożego* odwołuje się głównie do opracowań związanych z tym tematem, sporadycznie wplatając wybrane ekshortacje. Reasumując, można stwierdzić, że Pałucki, wprowadzając do badań patrystycznych nowe kryterium kwerendy, nie wykorzystał ani nie ukazał wszystkich jego atutów badawczych. Można przypuszczać, że sporządzenie konkretnego zestawu ekshortacji występujących we wszystkich pismach Ambrożego okazało się przedsięwzięciem wręcz gigantycznym, trudno wykonalnym, nie mówiąc już o tym, że rozbudowałyby ono niepomierne ramy zamierzonego opracowania.

⁴ Tamże, s. 6–7.

2. Podstawowe założenia metody badań opartej na ekshortacjach pastoralnych

Wyżej opisane nowe kryterium kwerendy oparte na ekshortacjach pastoralnych w formie pełnej i zmodyfikowanej wprowadził ks. prof. Franciszek Drączkowski. Przedmiotem jego badań i szczegółowych analiz stał się tekst 12 mów Leona Wielkiego na wielki post. Zasadniczą bazę źródłową wymienionych mów stanowił oryginał łaciński w wydaniu Migne'a⁵ oraz jego polski przekład autorstwa Kazimierza Tomczaka⁶. Wyniki swych badań autor opublikował w artykule *Miłość bliźniego w świetle ekshortacji pastoralnych Leona Wielkiego w Mowach na Wielki Post (39–50)*⁷. Na początku swego artykułu zdefiniował on, co rozumie pod określeniem „ekshortacje pastoralne”, oraz zwięźle opisał metodę, którą się posłużył: „Przez ekshortacje pastoralne rozumiemy wezwania, apele, zachęty i nakazy dotyczące określonych działań oraz postaw i zachowań, skierowane do wszystkich wiernych, ujęte najczęściej w formę finalnych wniosków, w zakończeniu wykładu zasad nauki wiary i moralności chrześcijańskiej. Ekshortacje pastoralne, dotyczące głównie prakseologii chrześcijańskiej, podawane są zazwyczaj w formie lakonicznych wezwań oraz wskazówek. Do ekshortacji pastoralnych nie zaliczamy pouczeń oraz wskazówek. Do ekshortacji pastoralnych nie zaliczamy pouczeń oraz ocen zawartych w wykładzie zasad wiary i moralności. Mając na uwadze zestawienie Leonowych ekshortacji w grupy problemowe, mamy do wyboru dwa kryteria porządkujące: filologiczne oraz merytoryczne. Pierwsze polega na grupowaniu ekshortacji według klucza określonych terminów łacińskich, drugie zaś na grupowaniu ekshortacji według klucza omawianej tematyki (problematyki). Przyjęcie wyłącznie kryterium filologicznego, w wypadku *Mów Leona Wielkiego*,

⁵ Por. *Sancti Leonis Magni Romani Pontificis opera omnia*, accurate J.-P. Migne, t. 1, Parisii 1846, kol. 263–308 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 54).

⁶ Św. Leon Wielki, *Mowy*, przeł., wstęp i objaśn. K. Tomczak, Poznań–Warszawa–Lublin 1957, s. 169–229.

⁷ F. Drączkowski, *Miłość bliźniego w świetle ekshortacji pastoralnych Leona Wielkiego w Mowach na Wielki Post (39–50)*, „Vox Patrum” 24 (2004) t. 46–47, s. 527–536.

może się okazać zwodnicze, z racji wieloznaczności poszczególnych terminów. Na przykład rzeczownik *benignitas* może przyjmować następujące znaczenia: I. dobrotliwość, łaskawość, ludzkość, uprzejmość, przystępność, łagodność, miłe usposobienie; II. Dobroczynność, hojność, szczodrość. Tylko badanie kontekstu bliższego i dalszego może wskazać, jakie znaczenie miał na uwadze Leon Wielki. Z powyższych racji postanowiono w niniejszym opracowaniu oprzeć się łącznie na kryterium merytorycznym i filologicznym, dając preferencje temu pierwszemu. W zakresie stosowania kryterium filologicznego mamy do wyboru dwie opcje: rzeczownikową i czasownikową. Pierwsza polega na śledzeniu rzeczowników określających przedmiot ekshortacji, druga – na zestawieniu form czasownikowych, określających proponowane działania i zachowania⁸. Jak wynika z tytułu omawianego artykułu, autor postanowił zająć się tematyką miłości bliźniego. Badaną problematykę zreferował w dwóch głównych częściach: *Przywrócenie poprawnych relacji między bliźnimi* i *Dobroczynność – miłosierdzie*. Na bazie powyższych treści autor określił teoretyczne zasady nowej metody badań opartej na ekshortacjach pastoralnych. Zwrócił uwagę na trzy podstawowe elementy: definicję określenia „ekshortacje pastoralne”, zasady sporządzania kwerendy ekshortacji oraz zestawu statystyczne.

2.1. Definicja określenia „ekshortacje pastoralne”

Ekshortacjami pastoralnymi są apele, wezwania, zachęty i nakazy kierowane przez kaznodzieję do słuchaczy, dotyczące określonych działań, postaw i zachowań. Przedmiot ekshortacji dotyczy trzech zakresów związanych z trzema sferami ludzkiej osobowości: intelektualnej, woli-tywno-prakseologicznej oraz emocjonalnej. Działania obejmują spełnianie określonych czynów, jak na przykład udzielanie żywności, ubioru czy pieniędzy. Ekshortacje dotyczą też sfery intelektualnej, tj. odrzucenia złych myśli i błędnych poglądów. Okazanie choremu współczucia, przebaczenie wrogowi, zapomnienie uraz, pocieszenie smutnych są też przedmiotem ekshortacji.

⁸ F. Drączkowski, *Posty a miłość chrześcijańska w przepowiadaniu Leona Wielkiego*, [w:] *Historia i Logos*, red. K. Macheta, K. Gózdź, M. Kowalczyk, Lublin 1991, s. 130-137.

2.2. Zasady sporządzania kwerendy

Teksty ekshortacji podawane zazwyczaj w lakonicznej formie należy poddać starannej analizie, biorąc pod uwagę zarówno kryterium filologiczne (semantyczne), jak i merytoryczne. Niezbędne jest ustalenie na podstawie kontekstu bliższego istotnego znaczenia terminów kluczowych w formie oryginalnej, na przykład łacińskiej. W ten sposób weryfikowana jest poprawność przekładu. Warto też mieć na uwadze stosowanie określeń czasownikowych bądź rzeczownikowych.

2.3. Zestawy statystyczne

Ustalenie częstotliwości występowania poszczególnych ekshortacji pozwala określić priorytety i preferencje programowe związane z profilem programu doskonalenia chrześcijańskiego. Dane statystyczne, chociaż nie stanowią bezwzględnego i jedyne kryterium, posiadają jednak ewidentną wymowę, wyrażoną w liczbach trudnych do zanegowania.

Wracając do pierwszej części omawianego artykułu księdza Drączkowskiego, warto zwrócić uwagę na podane zestawy statystyczne ekshortacji, uszeregowane w sześciu grupach tematycznych. Dla ilustracji omawianej metody warto tu je zacytować, podając w nawiasach liczbę ich występowania. Należą do nich: przebaczyć wzajemne przewinienia (16), zapomnieć krzywdy (5), uwolnić więźniów (12), łagodzić i przebaczać kary (4), odrzucić zemstę i chęć odwetu (7), zaprowadzić zgodę i pokój (10). W swych 12 mowach na wielki post św. Leon kieruje do swych wiernych aż 54 ekshortacje dotyczące przywrócenia poprawnych relacji między bliźnimi. Wynika stąd, że w każdej mowie na wielki post apele te pojawiały się średnio około czterech razy. Dane pozwalają zastąpić mało mówiące ogólniki typu: najczęściej, zazwyczaj, wielokrotnie konkretnymi liczbami.

Druga część artykułu *Dobroczynność – miłosierdzie* złożona jest z czterech tabel ukazujących cztery grupy ekshortacji o zróżnicowanym charakterze. Tabele sporządzone są według tego samego schematu, złożonego z czterech paralelnych rubryk: liczba porządkowa, miejsce występowania, tekst łaciński, przekład polski.

W tabeli pierwszej zostało podanych 17 ekshortacji określających zakres miłosierdzia chrześcijańskiego, tak w wymiarze osobowym, jak i przedmiotowym. Do kategorii osób, które szczególnie zasługują na miłosierdzie, św. Leon zalicza przede wszystkim ubogich (*pauperes*), chorych (*aegroti*), niedołącznych (*debiles*), wygnańców (*exules*), sieroty (*pupilli*) oraz wdowy (*viduae*). Na pierwszym miejscu stawia świadczenie pomocy duchowej: okazywanie ludzkiego współczucia (*humanitas*) oraz uczucia miłosierdzia (*misericaordiae affectus*). Druga tabela przedstawia 8 ekshortacji, w których dobre uczynki zostały określone jako: *opera miseicordiae*, *opera pietatis* lub *misericaordiae hostia*. W trzeciej tabeli zostało zamieszczonych 5 ekshortacji, które są apelami o udzielenie jałmużny (*eleemosyna*) oraz okazywanie szczodroblewości (*largitas*). Tabela czwarta ukazuje 9 ekshortacji, w których św. Leon eksponuje wartość dwóch cnót zbliżonych do siebie zakresem semantycznym. Są to dobrotliwość (*benignitas*) oraz życzliwość (*benevolentia*). W sumie dziełom miłosierdzia św. Leon poświęca 39 ekshortacji, ukazując przy tym szeroki wachlarz oznaczeń semantycznych tego, co zazwyczaj mieścimy pod jednym wspólnym określeniem: czynna miłość bliźniego. Reasumując dane statystyczne zawarte w obu częściach omawianego artykułu, można stwierdzić, że św. Leon w swych 12 mowach na wielki post miłości bliźniego poświęcił aż 93 ekshortacje pastoralne.

Rodzi się pytanie, jaka to jest część wszystkich w ogóle ekshortacji występujących w wymienionych *Mowach* Leona Wielkiego. Pod koniec artykułu Drączkowski podał do wiadomości, że sporządził kompletną kwerendę wszystkich ekshortacji występujących w wymienionych 12 mowach św. Leona na wielki post. Kwerenda tego materiału w ujęciu statystycznym przedstawia się następująco: program doskonalenia chrześcijańskiego (walka z grzechami, nałogami i wadami, nabywanie cnót, świętość) – 109 apeli, miłość bliźniego (przywrócenie poprawnych relacji między bliźnimi, dobroczynność – miłosierdzie) – 93 ekshortacje, odniesienie do Boga (słowo Boże, pomoc Boża, posłuszeństwo łasce i przykazaniom Bożym) – 16 ekshortacji, unikanie błędów herezji (wierność nauce zawartej w Symbolu) – 12 apeli, badanie i oczyszczenie sumień oraz serc – 10 ekshortacji, czujność wobec podstępów Szatana – 9 ekshortacji. Łatwo policzyć, że w 12 mowach św. Leona na wielki post występuje łącznie 256 ekshortacji. Preferencje programu duszpasterskiego w wymowny sposób

zostały ukazane w liczbach. Problematyce doskonalenia chrześcijańskiego św. Leon poświęcił 109 ekshortacji, co stanowi 42,4 proc. całości. Na drugim miejscu plasują się ekshortacje dotyczące miłości bliźniego, które pojawiają się w badanych mowach 93 razy. Stanowi to 36,5 proc. całości zebranego materiału źródłowego. Zastanawiające jest, że w mowach na wielki post, gdzie można by oczekiwać, że problematyka postów będzie szerzej uwzględniana, pojawia się zaledwie 7 apeli dotyczących przestrzegania postów. Święty Leon bardzo łatwo dispensuje swych wiernych od zachowania postów pod warunkiem udzielenia bliźnim hojnej jałmużny. Znamienna jest zasada, którą wielki papież wyraża w słowach: „Wstrzemięźliwość poszczącego niechaj się stanie pożywieniem ubogiego”⁹.

Powyższe dane statystyczne stanowią podstawę do wyprowadzenia wstępnych, co prawda, hipotetycznych tez doktrynalnych dotyczących rekonstrukcji głównych linii programu pracy duszpasterskiej Leona Wielkiego. Na kanwie powyższego opracowania rodzi się propozycja podjęcia dalszych badań opartych na ekshortacjach pastoralnych występujących w pozostałych 85 mowach Leona Wielkiego. Zachowało się 97 mów św. Leona, których tematyka związana jest przede wszystkim z rokiem liturgicznym. „Zachowały się Mowy na post grudniowy (9), Boże Narodzenie (10), Objawienie Pańskie (8), Wielki Post (12), kazania pasyjne (19), Zmartwychwstanie Pańskie (2), Wniebowstąpienie (2), Zesłanie Ducha Świętego (4) i na post wrześnieowy (9). Na uwagę zasługują również Mowy wygłoszone w święto Piotra i Pawła, św. Wawrzyńca oraz rocznicę konsekracji biskupiej (4)”¹⁰. Zbadanie poszczególnych cykli kazań Leona Wielkiego w oparciu o wyżej opisaną metodę mogłoby ujawnić, jak można oczekiwać, szerokie zróżnicowanie przedmiotowe występujących tam ekshortacji pastoralnych związanych z misteriami poszczególnych świąt roku liturgicznego. Takie badania można by podjąć między innymi w ramach prac prowadzonych na seminariach naukowych. Ich przedmiotem mógłby też stać się dorobek homiletyczny św. Jana Chryzostoma, św. Augustyna lub innych ojców Kościoła.

⁹ Św. Leon Wielki, *Mowy*, 13, 1, dz. cyt., s. 45.

¹⁰ F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 316.

3. Recepja założeń nowej metody w teologii pastoralnej

Nowa metoda badań oparta na ekshortacjach pastoralnych zwróciła uwagę ks. prof. Ryszarda Kamińskiego, kierownika Katedry Teologii Pastoralnej Szczegółowej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II. Rozważając różne propozycje badań, Kamiński postanowił zająć się w ramach prac seminarium doktoranckiego teologią św. Grzegorza Wielkiego, zaliczanego do najwybitniejszych moralistów i duszpasterzy epoki patrystycznej. Uznając walory nowej metody oraz potrzebę jej wprowadzenia do badań pastoralnych, prof. Kamiński zaproponował swemu doktorantowi ks. Romanowi Bulińskiemu opracowanie tematu *Program pracy duszpasterskiej papieża Grzegorza Wielkiego w świetle ekshortacji pastoralnych zawartych w „XL Homiliarum in Evangelia”*¹¹. Kolejne etapy badań podjęte przez Bulińskiego zasługują na szczegółowe omówienie z racji ich wzorcowego ujęcia, które może stać się w określonym wymiarze modelowym dla podobnego rodzaju opracowań. Bazę źródłową podjętego opracowania stanowiło dzieło św. Grzegorza Wielkiego *XL Homiliarum in Evangelia*¹². Autor korzystał z polskiego przekładu Władysława Szoldrskiego¹³. Odnośnie do stosowanej metody badań autor składa następującą deklarację we wstępie pracy: „Mając na uwadze założenia metodologiczne, postanowiono zwrócić uwagę na ekshortacje pastoralne, które poniekąd są zwięzłym streszczeniem zasadniczych kierunków programu pracy duszpasterskiej. Przez ekshortacje pastoralne rozumiemy wezwania, apele, zachęty, nakaazy i zakazy, dotyczące określonych działań oraz postaw i zachowań, skierowane do wszystkich wiernych, opatrzone zazwyczaj uroczystą formułą *Fratres charissimi*. Ekshortacje pastoralne podawane są zazwyczaj w formie

¹¹ R. Buliński, *Program pracy duszpasterskiej papieża Grzegorza Wielkiego w świetle ekshortacji pastoralnych zawartych w „XL Homiliarum in Evangelia”*, Pelplin 2008.

¹² *Sancti Gregorii Pape I, cognomento Magni, opera omnia*, t. 2, accurate J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1857, kol. 1075–1312 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 76).

¹³ Św. Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelię*, Warszawa 1970, s. 19–330 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 3).

lakonicznych wezwań, ujętych w formie *coniunctivus hortativus* albo *imperativus*, np. *agite, quaerite, necesse est, redeamus, pertimescamu, pensate*. Do ekshortacji nie zaliczamy pouczeń oraz ocen zawartych w wykładzie zasad wiary i moralności. Należy dodać, że wyżej opisaną metodę, opartą na badaniach ekshortacji pastoralnych, w formie pełnej, wprowadził do studium przekazów patrystycznych F. Drączkowski. Dla ścisłości należy wyjaśnić, że J. Pałucki również oparł swe studium na ekshortacjach pastoralnych, rezygnując jednak z zestawów statystycznych, które w wymienionej metodzie pełnią istotną i niezastąpioną rolę¹⁴.

Pierwszy etap badań, etap kwerendy, polegał na wyszukaniu w całym korpusie dzieła św. Grzegorza wszystkich tekstów ekshortacji pastoralnych w wersji łacińskiej i w przekładzie polskim. We wszystkich 40 homiliach Grzegorza Wielkiego autor odnalazł 761 ekshortacji skierowanych do wiernych. Drugi etap dotyczył analizy zebranego materiału zmierzającej do wyłonienia określeń kluczowych (hasłowych). Autor uwzględnił zarówno opcję rzeczownikową, jak i czasownikową. Dzięki poczynionym analizom udało się wydzielić w badanym materiale źródłowym 105 grup problemowych. Tak posegregowany materiał został przedstawiony w tabeli sporządzonej w układzie alfabetyczno-statystycznym, złożonej z czterech paralelnych rubryk. W pierwszej została podana liczba porządkowa, w drugiej – przedmiot ekshortacji, w trzeciej – miejsce występowania, a w czwartej – ilość. Zestawienie zajmujące w pracy Bulińskiego aż 6 stron trudno tutaj w całości przedstawić. Autor, omawiając powyższą tabelę, stwierdza: „Na uwagę zasługuje też szeroki wachlarz przedmiotowy poszczególnych apeli, które plasują się aż w 105 grupach problemowych. Przedmiotem ekshortacji, obok spraw tak typowych dla przepowiadania jak walka z grzechem, nawrócenie, dobre uczynki i modlitwa, są sprawy zazwyczaj pomijane lub mało dowartościowane w przepowiadaniu jak dystans wobec rzeczy ziemskich, nieubieganie się o honory i zaszczyty, poznawanie Boga, Sąd Ostateczny, niebo, jałmużna słowa oraz talenty. Mając na względzie teoretyczne założenia programu pracy duszpasterskiej, trudno nie zwrócić uwagi na zamierzoną przez Grzegorza Wielkiego formację integralną jego słuchaczy

¹⁴ R. Buliński, *Program pracy duszpasterskiej papieża Grzegorza Wielkiego...*, dz. cyt., s. 13–14.

obejmującą całego człowieka: jego sferę intelektualną, moralno-wolitywną oraz emocjonalno-pożądczą. Szczegółowa analiza omawianego materiału wskazuje na wstępie na pierwszeństwo formacji intelektualno-mądrościowej. Potwierdzeniem tej tezy są często pojawiające się następujące formy: zważcie, zastanówcie się, pomyślcie. Studium tabeli 1 prowadzi również do wniosku, że Grzegorz Wielki do niektórych spraw przywiązuje pierwszorzędną wagę, w wyniku czego wraca do nich wielokrotnie, inne sprawy zaś zdaje się traktować drugorzędnie. Wynikiem takiej postawy jest fakt, że niektóre ekshortacje pojawiają się nawet kilkadziesiąt razy, inne – zaledwie kilka. W zawiązku z powyższym wydawało się zasadnym, by wyodrębnić w osobnej tabeli ekshortacje pojawiające się najczęściej w porządku zstępującym. Można słusznie zauważyć, że najczęściej pojawiające się ekshortacje wytyczają poniekąd priorytety programowe, jakie Grzegorz Wielki stawia w swoim programie pracy duszpasterskiej¹⁵.

Celem ukazania priorytetów programowych autor sporządził drugą tabelę, w której wyodrębnił 25 grup problemowych w aspekcie zstępującym: dobre uczynki (*bona opera*) – 45 razy, niebo (*patria coelestis*) – 32, rzeczy ziemskie (*terrena, temporalia*) – 32, Sąd Ostateczny (*extremum iudicium*) – 25, nawrócenie (*reditus, conversio*) – 24, ubodzy (*pau-peres*) – 22, miłość bliźniego (*dilectio proximi*) – 20, Sędzia (*iudex*) – 18, bojaźń (*timor*) – 17, pokora (*humilitas*) – 17, pokuta (*poenitentia*) – 17, płacz (*fletus, lamenta*) – 16, miłosierdzie Boże (*misericordia Dei*) – 15, słowa Pana (*verba Domini*) – 15, dobre postępowanie (*mores, recta opera*) – 13, godność nasza (*dignitas nostra*) – 13, zło (*malum*) – 13, grzechy (*peccata*) – 12, pożądania (*concupiscentia*) – 11, Chrystusa poznać (*Christum cognoscere*) – 11, nadzieja (*spes*) – 11, równowaga umysłu (*constantia*) – 11, miłość Boga (*amor Dei*) – 10, słuchać słowa Bożego (*audire verba Dei*) – 10, talent (*talentum*) – 10. Poszukując w dalszym ciągu jednego kryterium porządkującego, autor odwołał się do podstawowych założeń doktryny moralno-ascetycznej Grzegorza Wielkiego. Ideą naczelną i dominującą w nauce tego wielkiego Doktora Kościoła jest powołanie do świętości. Święty Grzegorz podkreśla, że każdy chrześcijanin, bez względu na stan, w jakim żyje, powołany jest do świętości

¹⁵ Tamże, s. 23–24.

i doskonałości na wzór Chrystusa¹⁶. Proces doskonalenia związany jest z życiem czynnym i kontemplacyjnym. „Życie czynne, które jest etapem przygotowawczym do życia kontemplacyjnego, da się z kolei podzielić na dwa dalsze etapy, które można syntetycznie określić jako etapy odrzucenia zła i nabywania dobra”¹⁷. Mając to na uwadze, w Grzegorzowym modelu doskonalenia można wyróżnić trzy etapy odpowiadające klasycznemu podziałowi procesu doskonalenia na trzy następujące po sobie drogi: oczyszczenia, oświecenia i zjednoczenia z Bogiem¹⁸. Stosując powyższy podział Buliński uszeregował hasła wymienione we wspomnianej tabeli w trzy grupy odpowiadające trzem etapom doskonalenia: oczyszczenie (nawrócenie, pokuta, płacz, zło, grzech, pożądanie) – łącznie 94 hasła, oświecenie (cnoty, dobre postępowanie, dobre uczynki) – łącznie 144 hasła, zjednoczenie (niebo, rzeczy ziemskie, Sędzia, miłość Boga, słowo Pana, poznanie Chrystusa, słuchanie słowa Bożego) – łącznie 133 hasła.

Dla ścisłości autor dodaje, że do powyższych należy dołączyć czwartą grupę apeli, w których zawarta jest motywacja teologiczna całego programu pracy duszpasterskiej. Zaliczają się do niej: motyw śmierci i Sądu Ostatecznego, motyw nagrody i kary wiecznej, motyw posłuszeństwa nakazom Bożym oraz motyw naśladowania Chrystusa, świętych oraz aniołów – łącznie 64 hasła. Książd Buliński podkreśla, że powyższe zestawienia statystyczne stały się podstawą do nakreślenia planu dalszych trzech rozdziałów jego pracy. Należy wyjaśnić, że pierwszy rozdział pracy nosi tytuł *Charakterystyka ekshortacji pastoralnych św. Grzegorza Wielkiego*. Dwa pierwsze paragrafy oparte na zestawach statystycznych zostały już omówione. Na uwagę zasługuje trzeci paragraf *Teologiczna motywacja pracy duszpasterskiej*. Dane statystyczne zadecydowały o strukturze całego paragrafu złożonego z czterech punktów. Autor, mając do przeanalizowania cztery odrębne motywacje ujęte w grupach posegregowanych według kryterium ilościowego, mógł określić kolejność ich omówienia, poczynając

¹⁶ Por. J. Misiurek, *Grzegorz Wielki. 2. Myśl ascetyczno-mistyczna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1993, t. 6, kol. 327–329.

¹⁷ F. Drączkowski, *Patrologia*, dz. cyt., s. 372.

¹⁸ Por. J. Stanisławski, *Duchowy postęp*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1989, t. 4, kol. 334–335.

od ekshortacji, które pojawiają się najczęściej, a kończąc na tych, których jest najmniej. Tym samym mógł uwzględnić priorytety rzeczywiście zamierzone przez Grzegorza Wielkiego oparte na bazie statystycznej. W grupie wymienionych czterech motywacji na czoło wybija się motywacja eschatologiczna. Charakteryzując jej rolę nadrzędną i wiodącą w całym korpusie omawianych homilii, ks. Buliński stwierdza: „Motywacja eschatologiczna dominuje we wszystkich analizowanych homiliach Grzegorza Wielkiego. Mając na uwadze aspekt statystyczny, warto przypomnieć, że motyw Sądu Ostatecznego oraz osoba surowego Sędziego są przedmiotem aż 43 ekshortacji. Uwzględniając także hasła związane pośrednio z powyższą problematyką, takie jak: śmierć, kara wieczna oraz rozliczenie z talentów, można powiedzieć, że aż w 62 ekshortacjach pojawiają się, pośrednio lub bezpośrednio, motywy teologiczne, odnoszące się do rzeczy ostatecznych. Dążenie do kształtowania świadomości eschatologicznej jawi się jako motyw przewodni całego procesu doskonalenia, na wszystkich jego etapach”¹⁹. Analizując zestaw haseł zamieszczonych w obu tabelach można by się zastanowić, czy do motywacji eschatologicznej nie należałoby też zaliczyć grupy ekshortacji zamieszczonych pod hasłem: niebo (*patria coelestis*). Te ekshortacje pojawiają się w mowach Grzegorza Wielkiego aż 32 razy. Reasumując te dane, można by powiedzieć, że aż 94 ekshortacje pastoralne św. Grzegorz poświęca motywacji eschatologicznej. W kontekście wszystkich ekshortacji, których jest 761, stanowi to wymowną proporcję potwierdzającą wnioski wcześniej podane przez autora pracy.

Na marginesie rodzi się refleksja. Autor, ukazując cały warsztat źródłowy ujęty w konkretnych danych statystycznych, daje czytelnikowi nie tylko wgląd w cały analizowany materiał źródłowy, ale również dopuszcza, w pewnym sensie, jego poszerzoną lub zmodyfikowaną interpretację.

Konstrukcję szczegółową dalszych trzech rozdziałów swej pracy Buliński oparł na danych statystycznych zamieszczonych w pierwszym rozdziale. Mając na uwadze ramy niniejszego opracowania, trudno by było przedstawić kompletne omówienie struktury poszczególnych rozdziałów. Dla przykładu można zwrócić uwagę na budowę niektórych paragrafów. Na analizę wad autor poświęcił trzeci paragraf rozdziału drugiego *Wykorzenienie wad*.

¹⁹ R. Buliński, *Program pracy duszpasterskiej papieża Grzegorza Wielkiego...*, dz. cyt., s. 27.

Omawiając ekshortacje św. Grzegorza dotyczące ośmiu wad, autor zastosował kryterium statystyczne, według którego referuje kolejno poszczególne materiały źródłowe. Na pierwszym miejscu omawia pychę (*superbia*), której Grzegorz Wielki poświęca 9 ekshortacji. Potem kolejno plasują się: gniew (*ira*) – 5 ekshortacji, nienawiść (*odium*) – 5 ekshortacji, zazdrość (*invidia*) – 4 ekshortacje, złośliwość (*malitia*) – 4 ekshortacje, nieczystość i rozwiązłość (*immunditia, luxuria*) – 5 ekshortacji, próżne mowy (*otiosa colloquia*) – 4 ekshortacje, klótnie i obelgi (*iurgia, convicia*) – 1 ekshortacja. Rzecz jasna, że kryterium statystyczne nie zawsze musi być zbieżne z kryterium merytorycznym. Sama statystyka nie przesądza sprawy priorytetów doktrynalnych. Może jednak być pomocna, gdyż kryterium merytoryczne nie zawsze jest konsekwentnie przez Grzegorza Wielkiego stosowane.

Przechodząc na teren aretologii, można odnotować, że św. Grzegorz używa tych samych określeń wartościujących w stosunku do różnych cnót. Według niego cierpliwość (*patientia*) jest „korzeniem (*radix*) i stróżem wszystkich cnót”²⁰. Podobnie ocenia wartość miłości: „Jak liczne gałęzie drzewa wyrastają z jednego korzenia (*ex una radice*), tak też wszystkie cnoty rodzą się z jednej miłości (*ex una charitate*)”²¹. Cnocie cierpliwości św. Grzegorz poświęca 7 ekshortacji pastoralnych: miłości Boga i bliźniego²². Nie tylko liczą się tu dane statystyczne, lecz również cały bliższy i dalszy kontekst wypowiedzi św. Grzegorza, które są w homiliach ujęte w formie retorycznej. Nie można więc przeceniać wartości zestawów statystycznych ani nie wolno ich zupełnie ignorować czy lekceważyć. Nie ulega wątpliwości, że wartość ilustrująca ekshortacje, dotycząca założeń programu pracy pastoralnej, nie może być kwestionowana.

W zakończeniu opracowania Buliński oprócz ogólnego podsumowania całości zamieszcza szereg wniosków i sugestii dotyczących również kaznodziejstwa, które nabierają wyrazistej oczywistości dzięki zastosowaniu w przeprowadzonych badaniach wyżej opisanej metody opartej na ekshortacjach pastoralnych. Mogą one dawać wiele do myślenia nie tylko współczesnym

²⁰ Św. Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelie*, 35, 4, dz. cyt., s. 262.

²¹ Tamże, 27, 1, s. 187.

²² R. Buliński, *Program pracy duszpasterskiej papieża Grzegorza Wielkiego...*, dz. cyt., s. 19–20.

pastoralistom, lecz również homiletom i homilistom. Z tej racji wydaje się uzasadnionym, by w całości je tutaj zacytować: „Charakteryzując ogólnie program pracy duszpasterskiej Grzegorza Wielkiego, trudno nie zwrócić uwagi na jego specyficzne ukierunkowanie oraz wyraźnie rysujące się priorytety programowe: 1. Program doskonalenia chrześcijańskiego. Proponowany program pracy duszpasterskiej zbieżny jest w istocie rzeczy z programem formacji, której celem jest świętość życia. Formacja ta realizuje się w ramach trzech klasycznych etapów: oczyszczenia, uświęcenia (nabywania dobra) oraz zjednoczenia z Bogiem. 2. Formacja integralna. Zamierzony program ma na uwadze formację całego człowieka, jego sfery intelektualno-madrosociowej, wolitywno-moralnej oraz emocjonalno-pożądawczej. 3. Priorytet formacji duchowo-intelektualnej. Należy zwrócić uwagę na dowartościowanie argumentów rozumowych, czego symptomem są powracające bardzo często następujące apele: *pensate* – rozważcie, *pensare* – rozważyć, *considerate* – zastanówcie się, *cogitate* – pomyślcie, oraz drugoplanowa i wtórna rola imperatywów moralno-ascetycznych. 4. Ukierunkowanie teocentryczne. Dominująca rola motywów chrystocentrycznych i pneumatologicznych na wszystkich etapach omawianego programu. 5. Kształtowanie świadomości eschatologicznej. Wiodącą i dominującą w całym programie pracy duszpasterskiej rola motywów eschatologicznych. 6. Akcja charytatywna ukierunkowana nie tylko na potrzeby materialne, ale w znacznej mierze na potrzeby i pomoc duchową służącą zbawieniu bliźniego. 7. Zasada umiaru. Program pracy wolny jest od radykalizmu. Postulaty pastoralne – wyważone, np. odnośnie akcji charytatywnej, stosunku do dóbr tego świata, łączenie miłości Boga z miłością bliźniego. Konfrontacja powyższego programu z programami pracy współczesnych duszpasterzy budzi nie tylko szereg gorzkich refleksji, ale również pozwala wyprowadzić określone wnioski konstruktywne. W programie pracy dzisiejszych duszpasterzy sprawa doskonalenia chrześcijańskiego jest zazwyczaj pomijana lub traktowana marginalnie; często rezygnuje się z formacji intelektualnej na rzecz jednostronnej formacji emocjonalno-uczuciowej; formacja duchowo-intelektualna bywa traktowana „po macoszemu”; bardzo często rezygnuje się zupełnie z kształtowania świadomości eschatycznej; ukierunkowanie teocentryczne (trynitarne) bywa redukowane wyłącznie do aspektu chrystocentrycznego; akcja charytatywna bywa zazwyczaj sprowadzana tylko do organizowania

pomocy materialnej. W świetle powyższych refleksji należy powiedzieć, że program pracy duszpasterskiej św. Grzegorza Wielkiego zachowuje ciągle w Kościele swoją ponadczasową aktualność. Program ten winien wiele dawać do myślenia współczesnym duszpasterzom oraz twórcom teoretycznych założeń współczesnych programów duszpasterskich²³.

Podsumowanie

Nawiązując do sformułowania zawartego w tytule niniejszego artykułu, należy stwierdzić, że ekshortacje pastoralne, jako wydzielona jednostka semantyczna, są nie tylko kluczem do kwerendy, lecz także stanowią podstawę nowej metody badań wypracowanej na bazie patrystycznej. Autorzy cytowanych opracowań określają ją opisowo: „Metoda badań oparta na ekshortacjach pastoralnych”. Jej geneza wiąże się z badaniami Jerzego Pałuckiego, których celem była rekonstrukcja programu pracy duszpasterskiej św. Ambrożego w oparciu o wszystkie jego dzieła. Poszukując sumarycznego oznaczenia postulatów prakseologicznych, autor posłużył się określeniem „ekshortacje pastoralne”, przez które rozumiał wezwania, apele, zachęty, nakazy i zakazy kierowane do różnych grup społecznych. Należy jednak zaznaczyć, że wskazany autor, wprowadzając do badań patrystycznych nowe kryterium kwerendy, nie wykorzystał wszystkich jego atutów i możliwości programowych.

Nawiązując do powyższych badań, Franciszek Drączkowski sformułował zasady nowej metody opartej na ekshortacjach pastoralnych. Podając definicję określenia „ekshortacje pastoralne”, oznaczył też ich przedmiot oraz przedstawił zasady sporządzania kwerendy. Założenia wymienionej metody zaaplikował do badań wybranej grupy *Mów Leona Wielkiego*, zwracając szczególną uwagę na istotną funkcję dopełniającą zestaw statystyczny.

Założenia nowej metody zostały przeszczepione w określonym aspekcie wzorcowym na grunt teologii pastoralnej dzięki pracy doktorskiej Romana Bulińskiego. Bazę źródłową stanowiło dzieło Grzegorza Wielkiego *XL Homiliarum in Evangelia*. Stosując zasady wyżej wymienionej metody, odnalazł w analizowanym materiale źródłowym 761 ekshortacji

²³ Tamże, s. 181–182.

skierowanych do wiernych, które uszeregował w dwóch zestawach statystycznych. Powyższe materiały stały się podstawą do rekonstrukcji programu pracy duszpasterskiej papieża Grzegorza Wielkiego.

Należy żywić nadzieję, że opisana wyżej metoda badań oparta na ekshortacjach pastoralnych znajdzie także zastosowanie w badaniach dorobku kaznodziejskiego wybitnych homilistów zarówno epoki minionej, jak i współczesnej.

Abstrakt

Przepowiadanie słowa Bożego należy do podstawowych funkcji Kościoła. Nieprzejechaną rolę w tym zakresie odegrali ojcowie Kościoła, którzy pozostawili wielki dorobek kaznodziejski. Odkrywając bogactwo treści ich homilii, kazań i mów nieustannie dokonuje się analizy treściowej i teologicznej pozostawionego materiału. Do należytego opracowania merytorycznego może posłużyć nowe kryterium przygotowania kwerendy w oparciu o „ekshortacje pastoralne”. Termin ten oznacza różnego rodzaju apele, wezwania, zachęty czy wręcz nakazy. Może się to dokonywać w oparciu o dwa kryteria porządkujące: filologiczne oraz merytoryczne. Uwzględnienie zestawu ilościowego pozwala na precyzyjne określenie wiodących tematów i treści analizowanego materiału źródłowego, jakim są pozostawione mowy, homilie i kazania.

Słowa kluczowe

Ekshortacja pastoralna, kwerenda, homiletyka, metodologia

Abstract

Pastoral exhortations – a key to preliminary homiletic research

Preaching the Word of God is one of the basic functions of the Church. An enormous role in this area was played by the Fathers of the Church, who left a considerable output as preachers. By discovering the wealth of their homilies, sermons and speeches, the material is continuously analysed in terms of its content and theology. A proper content-related

discussion can be facilitated by a new criterion of research based on “pastoral exhortations.” This term means different kinds of appeals, calls, incentives or even orders. It can be done on the basis of two ordering criteria: philological and content-related ones. Taking into consideration the quantity, the leading topics and the content of the analysed source material, that is the speeches, homilies and sermons, can be precisely defined.

Keywords

Pastoral exhortation, query, homiletics, methodology

References

- Buliński R., *Program pracy duszpasterskiej papieża Grzegorza Wielkiego w świetle ekshortacji pastoralnych zawartych w „XL Homiliarum in Evangelia”*, Pelplin 2008.
- Drączkowski F., *Miłość bliźniego w świetle ekshortacji pastoralnych Leona Wielkiego w Mowach na Wielki Post (39–50)*, „Vox Patrum” 24 (2004) t. 46–47, s. 527–536.
- Drączkowski F., *Patrologia*, Pelplin–Lublin 2009.
- Drączkowski F., *Posty a miłość chrześcijańska w przepowiadaniu Leona Wielkiego*, [w:] *Historia i Logos*, red. K. Macheta, K. Gózdź, M. Kowalczyk, Lublin 1991, s. 130–137.
- Misiurek J., *Grzegorz Wielki. 2. Myśl ascetyczno-mistyczna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1993, t. 6, kol. 327–329.
- Opera Omnia di Sant’Ambrogio*, t. 1–24, Milano 1979–1991.
- Pałucki J., *Święty Ambroży jako duszpasterz w świetle ekshortacji pastoralnych*, Lublin 1996.
- Sancti Gregorii Pape I, cognomento Magni, opera omnia*, t. 2, accurante J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1857, kol. 1075–1312 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 76).
- Sancti Leonis Magni Romani Pontificis opera omnia*, accurante J.-P. Migne, t. 1, Parisiis 1846 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 54).
- Stanisławski J., *Duchowy postęp*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1989, t. 4, kol. 334–335.
- Św. Grzegorz Wielki, *Homilie na Ewangelie*, Warszawa 1970 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 3).
- Św. Leon Wielki, *Mowy*, przeł., wstęp i objaśn. K. Tomczak, Poznań–Warszawa–Lublin 1957.